

Ýaşy uzyn ilim, Köki çuňňur dilim

Taryh we arheologiýa ylmylarynyň şu güne çenli ýüze çykaran maglumatlaryna görä, biziň Ata-watanymyz eziz Türkmenistan adamzat taryhynda ýüze çykan ilkinji medeniýetleriň sallançagy bolupdyr. *Änew we Altyndepe* medeniýetleriniň ýaşyny, alymlaryň bu ugurda aýdanlarynyň ortalamasyny alanymyzda-da iň azyndan 8 müň ýyl hasap etmek mümkindir. Bu medeniýetler bilen göniden göni iş salyşan ors alymlarynyň pikrine görä şol medeniýeti döreden kowmlar biziň iň irki ata-babalarymyzyň bir goly bolmaly. Alymlar şeýle çaklamany ol ýerlerden çykan ynsan göwrümleriniň(heýkelleriniň) kelle çanaklarynyň biçimi şu günki ýaşap ýören türkmenleriňki bilen deň gelýänligi, şonuň ýaly-da şol döwürlere degişli syrçaly taňsyklaryň(keramikalaryň) ýüzündäki nagyşlaryň, şu günki türkmen hanymlarynyň salýan nagyşlaryna gabat gelýänligi ýaly faktlara arkalanmak bilen öňe sürýärler.

Emirkaly alym „*Will Dorant*“yň açyklamasyna görä, takmynan 4 mün ýyl miladdan öň Orta-Aziýa ýurtlaryna agyr gurakçylygyň aralaşmagy zerarly Änew medeniýetini döreden ilet, ýaşamaga amatly ýurtlaryň gözleginde göçmäge mejbur bolupdyrlar. Olar üç ugura ýaýrap ýola düşýärler. Gündogara sary Hytaý we demirgazyk Amerika çenli, günorta sary Hindistan ýarym-adasyna çenli, günbatara sary bolsa Mezopotamýa, Ilama we Misire çenli baryp ýetýärler hem-de özleri bilen äkiden medeniýetlerini, täzeki şertlere uýgunlykda dowam etdirýärler...(1)

Bu göçlere goşulman Ata Watanda galanlar-da biziň şol gadymy ata-babalarymyz bolmaly. Eýsem bizi şol irki ata-babalarymyza baglamaly emma ençeme ýerinde gyrylan zynjyryň ýiten halkalaryny nädip tapyp, gaýtadan bir-birine sepläp bolarka? Bu ugurda aýry-aýry döwletleriň tarapyndan Türkmenistanda geçirilýän arheologik barlaglaryň ýene-de köp zatlary ýüze çykarmagyna garaşyp bileris.Emma onuň ýanyndan hem, bu meseläniň çözümine aýgtylaýjy ýardam edip biljek örän ähmiýetli mesele-de dilimiziň taryhyny, söz baýlygymyzyň gelip çykyşyny hem-de sözleriň kökünü we olaryň dörän taryhy şertlerini öwrenmekden ýüze çykjak ylmy faktlardyr.

Gynansak-da Änew we Atyndepe ýaly medeniýetleri döreden şol gadymy ata-babalarymyzdan şu güne çenli ýazuwa geçen we dilleriniň karekterini aňladyp biljek dokument henize çenli Türkmenistanyň çäginde tapylanok. Emma ýokarda agzalan ynsan göçleriniň günbatara gidip Mezopotamýada(häzirki Yrakda) ýerleşen garyndaşlarymyzdan ýagny Sumerlilerden (Sumerlerden) welin, gaty köp möçberde ýazuwa geçen tagtalar, ýagny ilki çig kerpige ýazylyp soň bişirilip ýazgyly galypdyr. Geçen makalada-da agzap geçişimiz ýaly 1914-nji ýyldan başlap bu ýazgyly alymlaryň tarapyndan okalyp ol diliň ençeme sözlükdir grammatikalary aýry-aýry dillerde ýazyldy. Sumerolog alymlaryň ykrar etmegine görä bu dil, türki diller bilen bir dil toparynda ýerleşýän Agglutinativ(iltisaky) dildir. Bir näçe alymlar bolsa sumer diline *prototürk dili*(türki dilleriň aňyrsy, gönezligi) diýip at berýärler. Biz özümiziň „*Türkmenler-Sumerler...*“ atly işimizde, bu ugurda ýazylan esasy çeşmelere salgylanmak arkaly türkmen we sumer dilleriniň arasyndaky doly gabat gelýän ýa-da örän ýakyn bolup kökleriniň birligi duýulýan sözlerden takmynan 300 sanysyny gysgaça sözlük görnüşinde berdik. Olardan birnäçe mysal:

<i>Sumer</i>		<i>Türkmen</i>		<i>Sumer</i>		<i>Türkmen</i>
ad-da	=	ata		er(ar)	=	är
agarin	=	garyn		ara(geçelge)	=	ara

<i>Sumer</i>		<i>Türkmen</i>		<i>sumer</i>		<i>türkm.</i>
ara-zu, arzu(doga etmek)=		arzuw		bal	=	balta, palta
Bar	=	bar(barlyk)		ba-ra-e	=	bar-mak(gitmek)
Bal	=	böl-mek		buluk	=	bölek
Be	=	beg, beý(erkek adam)		bur	=	bürgüt
Dag	=	daş		di	=	diý-mek(aýtmak)

Dimer	=	demir	dingir	=	taňry
E, ab	=	öý	gag	=	gazyk
Gal	=	gal-dyrmak	gaz(owratmak)	=	gaz-mak
Gi, gigga	=	gije	gid	=	git-mek
Gim, gin, gimi	=	kimin, gimi, gibi	giş	=	kişi
Giş	=	guş	gur	=	gor(küýze)
Gur	=	gurgun, gurat	hur	=	or-mak
Igi	=	iňňe, igne	itu	=	otuz(30)
Ka	=	gapy, kapy	kaş	=	gaç-mak, kaç-mak
Keş(çitmek, düwmek)	=	keşde	kur	=	gowur-mak
Kur	=	gör-mek, kör-mek	kuş	=	gaýyş
Lal	=	bal	lil	=	ýel
Men	=	men	nammu?	=	näme?
Par, pirig	=	parlak	peş	=	biş-mek, piş-mek
Sa	=	saw(habar)	sag(oňat, diri)	=	sag
Santak	=	san, sanamak	sar	=	saramak
Sur	=	sür-mek, sürgün etmek	sutuk	=	tüýdük
Sar	=	sara-mak	tuku	=	doka-mak
Tur(sebet)	=	torba	u, uh	=	on
Uku	=	uky	ul	=	uly, ulal-mak
Ur(ilat, adam)	=	urug	ur, urri	=	or-mak
Uş	=	iş	uş	=	huş(akyl)
Zag	=	sag(tarap)	zag	=	çäk(ara çäk)
Zal, zalag)	=	salgym	zibin	=	çyýbyn ... (2,3)

Şu günki türkmen dili bilen ol günki sumer diliniň arasynda ýatan 5000 ýyl zamany göz önünde tutanymyzda, beýle gabat gelmelere, diňe bu iki diliň hem iki ilniň kökleriniň bir bolmagyndan başga zat bilen düşünmek mümkin dälmi kä diýýärim. Munuň üstesine-de türkmen we sumer dilleriniň arasynda birgiden ortak grammatiki elementler-de bar. Mysal üçin düşümleriň ýagdaýy hem olaryň kabul edýän goşulmalaryna üns bereliň:

Sumer	türkmen	sumer	türkmen	sumer	türkmen
Ana	= ana, anga, oňa	anda	= anda, onda	anta	= andan, ondan

Aýry-aýry türkmen diýalektlerini hem-de beýleki doganlyk türki halklaryň dillerini hasaba alanymyzda şeýle gabat gelmeleriň sanyny has köpölmek mümkindir. Meseläniň ýene bir gyzykly tarapy bolsa sumer dilini takmynan mundan 1300 ýyl öň yazuwa geçen *Orhun-Ýeniseý* ýazgylaryndaky ýaly gadymyrak türki diller bilen derňelende, hem söz hem-de grammatiki meňzeşlikleri has-da güýçliräk duýulýar, şonuň ýaly-da türki dilleriň kämilleşme proseslerini hem azda-köpde görmek bolýar. Mysal üçin:

Sumer	Orhun-Ýeniseý	türkmen	,	sum.	Or.-Ý.	türkmen.
Ab, E	= äb	= öý	,	dingir	= tengri	= taňry
Sumer	Orh.	Türkmen.	,	Sum.	Orh.	Türkmen.
Ad-da	= ad	= ata	,	giş	= yiş(tokay)	= agaç
Tu(d), tu	= tug, dug	= dog-mak	,	ug	= uk	= ok(oguzça taýpa)
0 ra	= -ra	= -a, -e(ýöneliş düş. goşulmasy)	,	-ň	= -ň	= -ň(burun sesi).

(2,3)

Sumer dilinde bar bolan “ň” sesini ýazmak üçin araplaryň şol döwürlerde ýaşanp geçen atabalary bolan “akkadlar”, bu sesiň öz dillerinde we ýazuwlarynda bolmandygy üçin “ng” görnüşinde ýazypdylar. Edil şu gün hem biz bu sesi arap hatynda ýazanymyzda “ng” görnüşinde ýazmaga mejbur bolýarys.

Ýokardaky inkär edilmegi mümkin bolmadyk hakykatlary göz önünde tutanymyza, parasatloy prezidentimiziň ençeme gezek çykyşlarynda yglan edişi ýaly, medeniýetli halkymyzyň 5000 ýylyň aňyrsyndan gelýän taryhynyň barlygy, özi-de edil şu günki gepleýän dili bilen aýrylmaz bitewlikde ap-açyk orta çykýar. Emma *sumer* diliniň ýazuwa geçen çaglaryndan *Orhun-Ýeniseý* ýazgylarynyň döwrüne çenli takmynan 3700 ýyl ara bar. Gynansak-da şol aralykdaky döwürlerden gaty az maglumat galypdyr. Takmynan mundan 4000 müň ýyl öňden başlanan *Sak(Iskit)* taýpa birleşiginiň hereketinden hem-de olaryň guran uly döwletlerinden hem bu güne çenli gaty az dokument ýüze çykypdyr. Emm muňa garamazdan şol taýpalar birleşigine giren “*sakar*”, “*sakaw*”, “*daz*”, “*par*” ýaly ençeme tire-taýpalaryň halkymyzyň şu günki etniki düzüminde bar bolmagyny göz önünde tutanymyza, olaryň dilleriniň-de türkmen diliniň leksikasyny baýlaşdyranlygy iki üçsyzdyr diýip düşünyäris. *Gadymy Turan* dili diýilip atlanrylýan bu döwre degişli türk dillerden hem dzda-köpde sözler hem-de has atlar galypdyr. Meseläniň örän gyzykly tarapy bolsa, bu döwre degişli söz elementleriniň sümer sözlerine has ýakynrak bolup, biziň dilimiz bilen *sumer* diliniň arasynda bir hili köpri ýaly bolup görünýär. Mysal üçin:

<i>Sumer</i>	<i>g. Turan dili</i>	<i>türkm.</i>	<i>Sum.</i>	<i>g.T.</i>	<i>türkm.</i>
I	= I, Ich, Ik	= Irmak(türkçe derýa)	kur(dag)	= kur-gan(depe)	= gorgan(4)
	<i>Sum.</i>	<i>Turan d.</i>		<i>türkm.</i>	

Anu,Anna = Annap(Taňry) = Anna(Anna günü, Annaberdi, Annaguly, Annagül...).

“*Anu*”(Anna) sözi *sumer* dilinde “asman taňrysy”, ”iň uly Taňry” we umuman taňry manysynda-da “dingir” sözünüň ýany bilen ulanylypdyr. Şonuň ýaly-da “*Anna*” sözi *sumer*lilerde-de edil şu günki türkmen dilinde bolşy ýaly, aýry-aýry goşulmalar kabul etmek bilen hanym we erkek atlary üçin ulanylypdyr. Mysal üçin “*Kuli-anna*”(taňrynyň dosy), “*In-anna*”(gözellig taňrysy) w.ş.m. Türkmen dilinde-de “*Anna*” sözünüň öňler “taňry” manysynda ulanylan bolmagy gaty ähtimaldyr. Mysal üçin “Anna günü” ähli dini ynançlara görä “taňrynyň günü” manysynda gelýär, ýa-da “Annaberdi” “taňryberdi” diýen manyda ulanylan bolmalgy gaty ähtimaldyr. Günbatar alymy J. Rawlinsonyň Ýunan(Grek) ýazuwlaryna salgylanmak bilen açyklamasyna görä “*Annap*” sözi-de *gadymy Turan* dilinde “Taňry” manysynda ulanylypdyr.(5)

Gadymy Turan diline degişli bilgiler-de bu ugurda işleýän alymlaryň soňky ýyllarda edýän açyşlary bilen barha köpeliýär hem aýdyňlaşýar. Mysdal üçin *zertüşt* dininiň mukaddes kitaby bolan “*Awesta*”da Turan diliniň örän güýçli täsiri bolandygy, hatda bu kitabyň iň gadymy bölümi bolan we *Parfiýa* döwründe ýazylan “gatlar”yň Turan diline degişlidigine ynanýanlaryň sany barha artýar. Bu barada baryp 19-njy asyryň aýaklarynda tanymal alym hem türkolog “*Arminus Wamberi*” şeýle ýazypdyr: << şu güne çenli çenden aşa köp sanly türk sözleriniň täze pars diline diňe 11-nji asyrdan “*Seljuk*” döwletiniň ady bilen ýüze çykan türklerden girendigini we gadym parsçada şeýle sözler ýokdyr diýen ýalňyş düşünje öňe sürülip gelýär. Emma biz “*Zänd awesta*” hem-de *pählewi* dilini ele alanymyza, bu düşünjäniň dogry daldigine göz ýetirýäris. Pars giren türk sözleriniň Saljyklardan gaty ir döwürlerde demirgazyk Eýranda(etniki araçäkde) ýaşan türklerden hem-de türk bolmagy gaty ähtimal bolan “*Part*”laryň üsti bilen alynandygyny inkär etmek mümkin däldir...>>.

Alym soň örän gadym döwürlerde pars diline giren: aş, al(gyzyl), alaw, orda, otak, çekiç, çapyk(çabok, ýyndam), çadyr, çakuw(çagu), çepgen(çäkmen), gadagan, düşek, goç, kör, hana(hane) ýaly birgiden sözleri mysal getirmek bilen, sözünü şeýle dowam etdirýär: << Men bu ýerde ýene-de “W. Weiger’s”iň “*Ostiranische Kultur in Alttertum*” atly kitabyna esaslanýaryn. Onuň “*Awesta*”dan alan sözleriniň içinde bir toparynyň kökünüň türkçedigine şek-şüphe ýokdyr. Mysal üçin “çakuşa”(Weiger’s, s.415) sözi, türk sözi bolan “çekuç” ýa-da “çekiç”(Hammer)den alynypdyr. Bu sözün köki “çak” ýagny “urmak” bolup onuň dogry aýdylyşy çakuşa däl-de “çekiji” ýagny “urujy” bolmalydyr...>>.

Wamberiniň 150 ýyl mundan öň aýdyp geçen pikirleriniň dogrulygyny, ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly alymlaryň soňky eden açyşlary hem goldaýar. Mysal üçin Eýranly ildeşimiz “Aymämmed Aýmämmedi” özüniň “Awestada Türkmen we Azeri dili” atly makylasyna salgylanyp bileris. Ol bu makalasynda Awesta kitabynyň “gatlar” bölüminden binäçe söz we sözlemleri şu günki türkmen, azerbeýjan we pars dilleri bilen garşylaşdyrmak arkaly, Awestada ulanylan iň irki diliň *Indo-German* dillerine degişli bolman eýsem şu günki türkmen diline örän ýakyn bir dilde ýazylandygyny öňe sürýär. Olardan birnäçe söz we sözlemlere üns bereliň:

1- Äwesta: Eýer ýema işiw(işýuw).

2-Äw. : Uzeý ýeirin aý

türkm.: Ig är ime üýşuw(ig ärler üçin üýşmek). türkm.: ýüzi ýaýylan(açylan) aý(yşyk).

Äwesta we tükmen dillerinde gabat gelýän sözler:

istaw=iste-mek(islemek), eý=ig(soý), ýeim=ýygym(köplük), biýu=boýy, uşahin=uçagan, aý=aýdyňlyk, ýesru=esrik(mes), aiw,aiýu=öýe(sary)...

Ýokarda agzalyp geçilen hakykatlary göz önünde tutanymyzda, ýaşı iňňän uzyn ilimiziň gözbaşı müňýyllaryň alysyndan turup gaýdan örän baý dili we egilmez söz gorynyň barlygyna doly ynanmaga haklydyrys. Şeýle baý hem egilmez mümkinçiliklerimiz bilen ýerini örän soý hem gözəl sözler bilen dolup bolmajak keseki sözler gaty az gabat geler diýip düşünyäris.

B. Gereý

Berlin-April,2000-04-15

Çeşmeler:

1-Durant, Will „Kulturgeschichte der Menschheit“ B.1, Köln-1985,s.150...

2-Delitzsch, Friedrich „Sumerische Glossar“ Leipzig-1914

3-Deimel, A. „Sumerische Grammatik mit übungen und zwei Anhängigen“ Roma-1939

4-Vambéry, A. „Geschichte Buchara's“ London-1873, s.11

5-Rawlinson, J. „The Sixth Monarchy“ Stuttgart-1872, s.23

6-Thomsen, Vilh. “Orhon we Ýeniseý ýzylarynyn çözumi...” Ankara-1993

7-Atanýazof, S. “Şejere” Aşgabat-1994

8-Öwezof, A. “Türkmen dilinde sözüň we sözlük sostawyň ösüşiniň ýollary” Aşgabat-1989